ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 103, 2018

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 103, 2018

РАЗМИСЛИ ВЪРХУ РЕСТАВРАЦИЯ НА КНИГА ОТ ЛИЧНАТА БИБЛИОТЕКА НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

МАЛИНА БЕЛЧЕВА

Университетска библиотека, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Malina Belcheva. REFLECTIONS ON THE CONSERVATION OF A BOOK FROM ST. SOPHRONIUS’ PERSONAL LIBRARY

The present study of *Истина религии вообще: в двух частях, из которых в первой доказывается истина Религии вообще противу невѣрия вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Християнской религии, слѣдуя Священному Писанию, противу невѣрия натуралистов* examines St. Sophronius’ of Vratsa – a prominent early Bulgarian National Revival writer and cleric (1739 – 1813) – marginal commentaries and signature in the book and in his manuscripts, reveals details of the book conservation, describes the history of the book and the circumstances surrounding its publication and entry into the special collections of the Sofia University Library.

The article presents the conservation of the book by G. F. Stender as a complex process, realized through collaboration of specialists from different fields of art and science. The book conservation had been carried out thanks to the support of the University Library Director, Associate Professor Anna Angelova, and with the assistance of specialists from the University Library of Sofia University, the Faculty of Classical and Modern Philology, the Department of Restoration of the National Academy of Arts, and the library of St. George the Zograf Monastery at Mount Athos, Greece.

Keywords: St. Sophronius of Vratsa, Gotthard Friedrich Stender, book of St. Sophronius’ personal library, St. Sophronius’ signature, manuscripts, book conservation, tape removal, microscopic analysis, tekstblock structure and sewing, microscopy of paper and leather.

Настоящото изследване на книгата *Истина религии вообще…* на Г. Ф. Стендер разглежда приписките и подписа на Софроний Врачански в двете ѝ части и в неговите ръкописи, разкрива детайли от реставрацията на подвързията и на книжното тяло и описва предисторията на книгата и обстоятелствата около нейното издаване и постъпване в специалните колекции на Университетската библиотека на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията представя реставрацията на книгата на Стендер като комплексен процес, реализиран благодарение на сътрудничеството между специалисти от различни области на науката и изкуството.

Реставрацията на книгата е осъществена с подкрепата на директора на Университетската библиотека на Софийския университет доц. д-р Анна Ангелова и със съдействието на специалисти от Университетската библиотека, Факултета по класически и нови филологии, катедра „Реставрация“ при Националната художествената академия, Зографската научноизследователска библиотека на Софийския университет и библиотеката на манастира „Св. Георги Зограф“ в Света гора, Атон.

ВЪВЕДЕНИЕ

През 1942 г. книгата на латвийския пастор, лингвист, географ и просветител Годард Фридрих Стендер (1714 – 1796) с нравоучителното заглавие *Истина религии вообще в двух частях, из которых в первой доказывается истин Религии вообще противу неверия вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Христианской религии, следуя Священному Писанию противу неверия натуралистов* постъпва в колекциите от редки и ценни издания на Университетската библиотека. Книгата е от изключителна ценност за специалните колекции на библиотеката не само поради високата ѝ художествена стойност, а и заради рядко срещания автограф на големия български възрожденец Софроний Врачански (1739 – 1813). Не са известни други книги, в обществени или частни колекции, от личната библиотека на Софроний, подписани от него.

Софроний подписва на български и на гръцки език ръкописите си, което днес недвусмислено доказва принадлежността им към творчеството му. Негови подписи откриваме на авантитулната страница на *Служебник*-а, на заглавната страница на *Първи Видински сборник*, в *Разписка дадена от Софроний Врачански на дядо Мицо*, под автопортрета му в *За трите религии*, в *Кириякодромион, сиреч Неделник*, и на титулните страници на двата тома *Истина религии вообще* на Стендер, книга, широко коментирана в следващите редове.

ПРЕДИСТОРИЯ НА КНИГАТА

Първото издание на *Истина религии вообще…* е на немски език. Книгата на Г. Ф. Стендер излиза от печат през 1772 г. в гр. Митау и в 1784 г. е преиздадена в гр. Рига, Латвия. Една година по-късно, през 1785 г., с позволението на Стендер, тя е преведена на руски език и е публикувана в Москва в печатницата на руския интелектуалец Иван Владимирович Лопухин (1669 – 1731).

В изследване на книгата[1] А. Ангелова допуска, че издателят Лопухин е преводачът на книгата, но поради апокрифния характер на съдържанието ѝ той не отбелязва в изданието имената на автора и на преводача. Забележителната интелектуална кариера на Лопухин, неговите философско-религиозни интереси, преводи и публикации подкрепят убеждението ни, че той е и преводачът на книгата на Стендер, издадена в началото на неговата самостоятелна издателска дейност. Лопухин произхожда от знатен дворянски род, а родословните му корени отвеждат до роднинските му връзки с Евдокия Лопухина (1669 – 1731) – първата съпруга на руския цар Петър Велики (1672 – 1725). Той получава най-високото за времето си образование, приема масонството, превежда и издава мистическа, масонска и философско-теологическа литература, а през 1783 г. основава своята „Свободна печатница“ в Москва. Макар и да пропуска името на автора, в руското издание на *Истина религии вообще…* той запазва организацията на текста и цялостната естетика на оригиналното латвийско издание. Книгата излиза от печат, въпреки съществуващата цензура в Русия, но през 1787 г. разпространението ѝ е възпрепятствано и забранено, а 391 екземпляра са иззети от книжарниците[2]. Тридесет и пет години по-късно, през 1820 г., книгата е преиздадена отново на руски език в издателството на Московския университет, но и в това последно издание имената на автора и на преводача не са отбелязани. Следващи издания на книгата не са известни.

ПОДПИСЪТ НА СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ

Хронология на графичните изображения

Софроний подписва с първото си име „Сωфронїа“ заглавните страници на първия и втория том на *Истина религии вообще…* . До днес нямаме дан-

[1] **Ангелова**, А. Книгата като обект на микроисторията – забравена книга от личната библиотека на Софроний Врачански. // *ГСУ*, *ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*. Международна научна конференция „Културни мостове: минало и съвремие“, 99 (18), 2017, с. 547 – 552.

[2] Пак там, с. 550.

ни за конкретната дата на подписа, но тя е в годините между 1785 и 1813 г.[3] Софроний изписва името си на български език четливо с отделни, добре артикулирани букви и избира слятата монокондилна форма за подписа си на гръцки език. От хронологията на ръкописите му разбираме, че в първите години на книжовната си дейност той се подписва на гръцки език с името „Софрониос“ („Σωφρόνιος“) и едва по-късно на български език с името и титлата „Сωфронїа Епископ Врачански“[4] или само с първото си име „Сωфронїа“.

До днес са известни 32 съчинения, преписи и ръкописни документи на Софроний[5], като в полетата на първия препис на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, изготвен в Котел през 1765 г.[6], той не оставя бележки извън текста. За първи път откриваме подписа на Софроний тридесет години по-късно, в ръкописа на *Служебник*-а (*Служебник на Софроний Врачански от края на XVIII в.*), 1794 г.[7]

1. С името „Σωφρόνιος“ на гръцки език и с монокондилен подпис той подписва първия форзац на *Служебника*. Страницата съдържа изображения на няколко подписа и ръкописни бележки. В *Разписка дадена от Софроний Врачански на дядо Мицо* от 27 април 1797 г. подписът на Софроний е отчетлив и разположен веднага след текста на разписката. В *Първи Видински сборник*, завършен на 28 май 1802 г., той подписва заглавната страница вдясно, ниско долу на специално оставено за подписа му място.

2. Името и титлата „Сωфронїа Епископ Врачански“ откриваме под автопортрета в ръкописа *Кириякодромион, сиреч Неделник* (1806)[8]. Тук подписът на Софроний е отчетлив, с почти равномерни до курсив букви, като първите две имена са изписани със заглавни букви. Той е разположен в центъра на страницата, непосредствено под автопортрета, нарисуван в пълен размер по иконопис-

---

[3] Подписът датира от годините след издаването на книгата в Москва през 1785 г. до 1813 г., когато Софроний завършва житейския си път в Букурещ, Румъния.

[4] Софроний продължава да се подписва с титлата *епископ* и след като доброволно се отказва (през 1803 г.) от нея.

[5] **Вутова**, Н. Софроний Врачански 1739 – 1813: Био-библиографски указател. Народна библиотека „Кирил и Методий“. София, 1989.

[6] Исторически музей – София. Дигитално копие на ръкопис от сбирката „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

[7] **Врачански**, С. Служебник на Софроний Врачански от края на XVIII в. Славянски ръкописи от колекцията на Зографския манастир, Света гора, Атон, Гърция. Ръкопис от дигиталната библиотека „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“. https://zograflib.slav.uni-sofia.bg/mss/zogr0128

[8] Исторически музей – Шумен.

ните канони на Църквата, с вдигната за благословия ръка. Рисунката е естетически издържана и художествено изпълнена в три цвята – червен, зелен и черен.

Фиг. 1. Подписи на Софроний Врачански и изображения на типографията на книгата *Кирякодромион, сиречь Неделник*

Софроний рисува още веднъж автопортрета си на страниците на *Книга за трите религии* (1805)[9], където изображението на подписа му е сходно с това в ръкописа на *Неделник*-а. Той изписва напълно „Сωфронїа“ и „Врачански“, но съкращава думата „Епископ“. Изображението и положението на фигурата в автопортрета на Софроний наподобява на портрета на Йоан Златоуст от *Служебник*-а. Софроний рисува Йоан Златоуст със същите тонове и подобно разположение на фигурата. Отново в ръкописа *Книга за трите религии* Софроний изписва името „Софроний Епископ Врачански“ на заглавната страница (Р3А), а лигатурната форма на заглавието *Житие и страдания грешнаго Софрония* разкрива детайли от краснописа му.

[9] **Врачански**, С. Книга за трите религии – християнство, юдейство и мохамеданство от 1805 г. Санкт Петербург, Държавна публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“, собр. М. А. Погодина, N: 1204.

3. В *Истина религии вообще...* на латвийския лингвист Г. Ф. Стендер (след 1785 г.) Софроний подписва и двете части на книгата по идентичен начин под текста на заглавните страници.

4. *Кириякодромион, сиреч Неделник* (*Житие и страдание грешнаго Софрония*)[10] е едно от най-късните съчинения на Софроний. Отпечатано през 1806 г. под неговата редакция в град Римник, Румъния, то е първото печатно произведение в българската литература и с изключителна ценност за историята на българския език и култура. Отпечатването на *Неделник*-а поставя началото на новобългарската печатна книга и налага говоримия български език като книжовен. Сборникът е подготвен през зимата на 1805 – 1806 г. и е издаден със съдействието на български и румънски спомоществователи (между 24 април и 25 ноември) в 1000 екземпляра, в печатницата на Димитриа и Георгия Попович. Софроний одобрява типографията на книгата и помества на титулната страница името си със заглавни букви – „Смиреннаго Вратчанскаго Еп_к_па СОФРОНІА“. Художественото оформление на книгата съдържа ксилографии и орнаменти, а ръчно гравираният текст придава уникалност и близост на стила на печатното издание до това на ръкописа на Софроний.

[10] **Врачански**, С. Кириякодромион, сиреч Неделник (Житие и страдание грешнаго Софрония). Поучително евангелие: За всички недели през годината, за Господските и богородичните празници и за големите светии / Събрал от славянски и от гръцки Софроний, епископ Врачански, родом от Котел, и съчинил на български език през 1806 г. Дигитално факсимиле на книгата в Световната дигитална библиотека (*World Digital Library*, WDL): https://dl.wdl.org/273/service/273.pdf

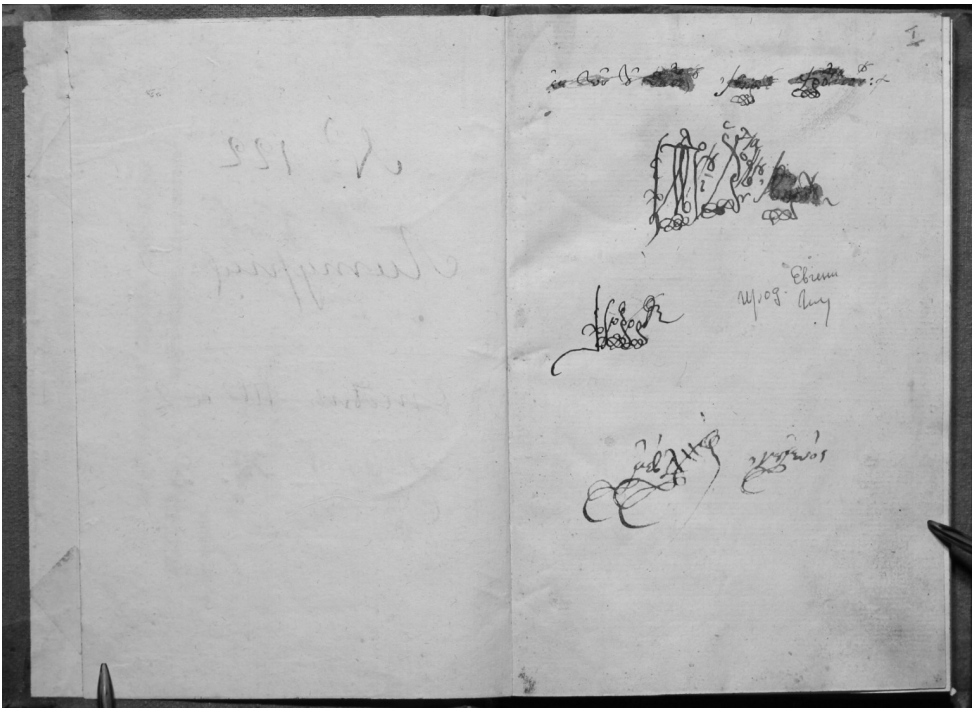

Фиг. 2. Изображение на монокондилния подпис на Софроний Врачански на гръцки език от авантитулната страница (1а) на *Служебник на Софроний Врачански* от края на XVIII в., манастира „Св. Георги Зограф“, Света гора, Атон

Страница 1а от *Служебник на Софроний Врачански* с негови приписки и монокондилни подписи е публикувана с одобрението на Братството на Зографската света обител на Атон, манастира „Св. Георги Зограф“, Света гора, Гърция. Подписът на Софроний е в централната част на авантитулната страница, а първото му разпознаване е през 1994 г. по повод изготвянето на каталога на славянските ръкописи от манастира *Зограф*[11]. По разположението на подписа на страницата преди основния текст на *Служебник*-а съдим, че Софроний изписва името си в ръкописа сякаш случайно, без непременно да го свързва с текста.

Приписката в горната част на листа, написана с перо на един ред, е със зачерквания и корекции. Линията на приписката е последвана от калиграфски обемен монокондилен[12] надпис или подпис. Определяме като визуално сходни

[11] **Райков**, Б., **Кожухаров**, С., **Миклас**, Х., **Кодов**, Х. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир и Света гора. CIBAL, София, 1994.

[12] Монокондил – думата е от руски произход и означава графичното изображение на

овалните меандри, напомнящи графичния символ на безкрайността от подписа. Те са повторени многократно в приписките, надписа и подписа на Софроний. А идентичният вид мастило, близостта в наклона и стила на изписване на буквите подсказват, че надписите и подписът в горната половина на страницата биха могли да са на Софроний Врачански. Подписът в централната част на авантитулната страница е нанесен с черно мастило на два реда, като в горната му част разпознаваме буквите „Σ“, „ω“, „φ“, „ρ“, „ο“, „ν“, „ί“, „ο“, „υ“, „ς“[13], а долната му част изобразява низ от калиграфски преплетени меандри.

Трудността при разчитане на подписа на Софроний от *Служебник*-а, *Разписка*...-та и *Първи Видински сборник* е преднамерено търсена. Използваната от Софроний лигатура на буквите постига тайнственост и прикритост на името. „Σωφρόνιος“ е изписано без прекъсване, буквите са сложно вплетени в допълнително свързващи линии. Изображението е въздушно и обемно, а буквите са разлети в странични линии.

На същата страница разчитаме още три подписа, добавени по различно време. Последният е на йеродякон Евгений[14]. Подписът е на съвременен български език, със син химикал, встрани от този на Софроний. Близки един до друг и изписани с едно перо са също монокондилните подписи на други двама монаси, единият от подписите е на игумен Методий, а другият – на йеродякон Теодосий[15].

Разпознаваме още един монокондилен подпис на Софроний от *Първия Видински сборник*[16]. Подписът е нанесен без прекъсване на два обемни реда на заглавната страница на ръкописа. За него е оставено специално място в текста, който завършва датирането на ръкописа в три къси реда.

дума или фраза, изписана на ръка без прекъсване. Особено популярно в Русия през XV в., монокондилното писмо се използва за скрито предаване на тайни послания. Лигатурното изписване на думи принадлежи към системата на тайнописните шрифтове. По примера на староруските ръкописи Софроний изписва слято заглавията на ръкописите.

[13] Д-р Цветан Василев, филолог от Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет, идентифицира отделни букви от подписа на Софроний Врачански на гръцки език. Предполагаме, че страницата е съдържала (сега зачеркнати и изтрити) бележки, идентифициращи притежателите на ръкописа.

[14] Благодаря за разчитането на подписа на йеродякон Евгений, на Младен Иванов, филолог от Софийския университет.

[15] **Райков**, Б., **Кожухаров**, С., **Миклас**, Х., **Кодов**, Х. Каталог на славянските ръкописи…, с. 87.

[16] **Врачански**, С. Първи Видински сборник (завършен на 28 май 1802 г.) – ръкопис от колекцията на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София.

Приписките в книгата *Истина религии вообще...*

С изключение на подписа на Софроний и бележката в първата част на *Истина религии вообще...*, разпозната и изследвана от А. Ангелова[17], другите приписки, сметки, йероглифи и вметнати думи на гръцки език са нанесени на страниците на книгата сякаш случайно.

Бележката върху авантитулната страница на първата част е от 1832 г. – *Уречиное листии на мне Иванчу Дим[у]вич к[у]пил сосъ копейки на годе 1832, месец а[в]рилия, на ден, 2, втори.* – свидетелства за принадлежността на книгата към колекцията на Иван Димов. „Може да се предположи, че книгата е закупена от карловския свещеник Иван Димов – пише А. Ангелова. – За него липсват биографични данни, но явно добре образован, той е усърден читател и неговото име е често срещано през 30-те и 40-те години сред спомоществователите на редица преводни възрожденски издания. След това следите на книгата се губят, за да се появи точно след сто и десет години, през 1942 г., във фонда на Университетската библиотека.“[18]

Останалите приписки в книгите, изглежда, не са свързани със смисъла на текста.

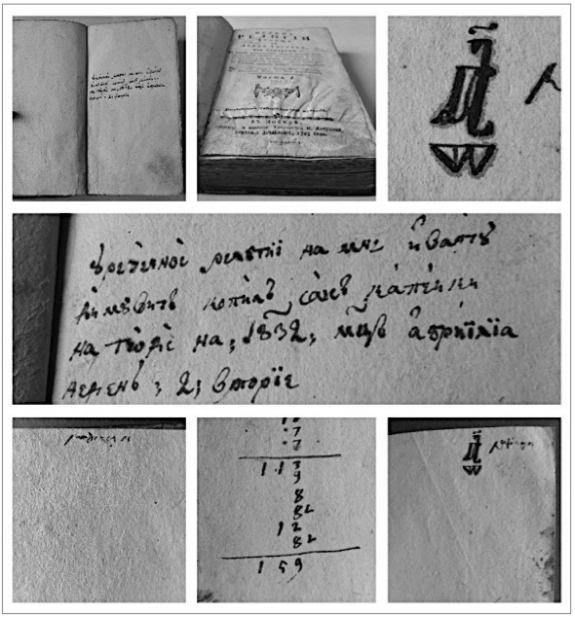

Фиг. 3. Приписки и йероглифи в книгата

[17] **Ангелова**, А. Книгата като обект на микроисторията…

[18] Пак там, с. 549 – 550.

Йероглифи

Не разполагаме с конкретни данни дали йероглифът (фиг. 3а) от форзаца на дясната корица на книгата (том 1.) принадлежи на Софроний или на някой от неговите последователи. Трудно е да се определи значението на символа, свързаността му с книгата на Стендер и дали той е вид екслибрис или лигатура на дума или фраза. Задълбоченото изследване на ръкописите на Софроний не потвърди наличието на друг подобен символ в тях. Намираме инициала на буквата „а“ за уникален, „вероятно е съставен от три части – от буквите „Ά“, „θ“, „ω“, подобни на тези от лигатурата на името „Атон“ (Άθω)[19] – споделя предположение за смисъла на символа филологът Младен Иванов след негово посещение на манастира „Св. Георги Зограф“ в Света гора (Атон). Подобни графични сливания на думи са широко използвани в гръцкото и старобългарското ръкописно писмо, често лигатурите са били необходими за съкращаване на комбинации от букви, за изразително оформяне на края на дума или съкращаване на думи във фрази.

Знаци и сметки

Какъв е смисълът на математическите сметки (фиг. 3е), оставени по страниците на книгата и върху корицата ѝ, също е трудно да се определи. Колони от изчисления са често срещани в старите славянски ръкописи, срещаме и тук просто събиране на групи от числа до общия им сбор 159.

Сигнатура в книгата

Сигнатурата отразява постъпването на книгата в библиотеката. На 27 май 1942 г. двата тома на Г. Ф. Стендер са описани в инвентарната книга, те са закупени от г-жа Милица Георгиева от София за значителната за времето сума от 1000 лв. Макар и през 1942 г. инвентарната книга да отбелязва 5006 закупени и дарени на библиотеката тома (брой издания не по-различен от предходните години), три години по-късно, през 1944 г., Втората световна война, в която България участва на страната на съюзниците от Оста, довежда до застой на културната, и в частност литературната, дейност в страната и до 1945 г. напълно прекъсва работата на Университетската библиотека[20].

---

[19] Име на планината и полуострова Света гора (Атон) в Гърция – Mount Athos – англ. ез.; Άθως – гр. ез., още – Άθω, θος или’θω.

[20] Втората световна война, в която България участва между 1 март 1941 и 9 септември 1944 г., прекъсва функционирането на Университетската библиотека на Софийския университет. През 1944 г. в резултат на военните действия част от фонда и каталозите на библиотеката са евакуирани, а през януари 1944 г. читалните са затворени. При бомбардировките над София през март 1944 г. са унищожени повече от 15 000 тома литература от книжните фондове на библиотеката.

Илюстрацията на фиг. 4 представя изглед от: а) етикет сигнатура „144“ – съответстваща на инвентарния номер от постъпването на книгата в библиотеката от 1942 г.; б) сух печат „Университетска библиотека София“ на титулната страница на първа и втора част и на страница 9 и 99 (част I) и стр. 9 (в част II) от същата дата; в) 3 червени печата с логото на Университетската библиотека в част I на страница 199, 219 и 220 и в края на съдържанието; г) ръчно написан системен номер „232,699 – каса“, идентичен за двата тома на книгата; д) хартиен фабричен етикет на складовата сигнатура на първата корица и при двата тома; е) мокър печат със синьо мастило „Пров. 1956“ – годината, в която е извършена пълна инвентаризация на библиотечните фондове; ж) мокър печат с червено мастило „Ун. библиотека Инв. N: 1514, 1942“ на заглавната страница; з) ръчно изписан с черен молив системен номер „791516“ на заглавната страница на том 1. и „79152“ на заглавната страница на том 2.

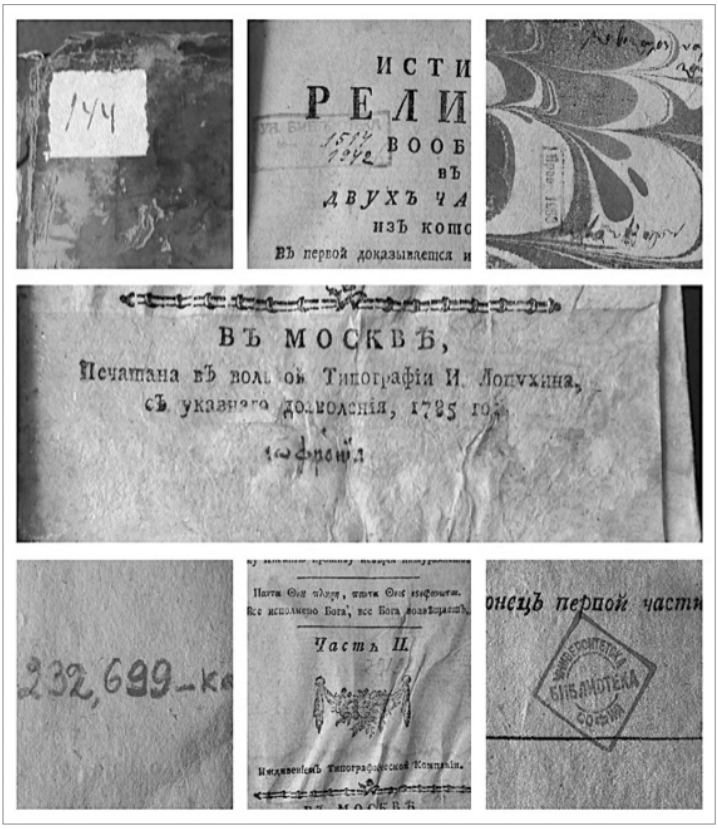

Фиг. 4. Сигнатура в книгата

ОПИСАНИЕ НА КНИГАТА ПРЕДИ РЕСТАВРАЦИЯ

Библиография

Заглавие – *Истина религии вообще в двух частях, из которых в первой доказывается истин Религии вообще противу неверия вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Христианской религии, следуя Священному Писанию противу неверия натуралистов*

Автор – Г. Ф. Стендер

Издател – „Свободна печатница“ на И. В. Лопухин

Дата на издаване – 1875 г.

Медия – старопечатно руско издание, върху ръчно лята хартия, без илюстрации, подвързано с кафява телешка кожа в английски стил с пет бинда, с украса на гърба, без украса на кориците и обрезите.

Размер – 12.5 x 20 x 3 см. (том 1.) и 12.5 x 19.5 x 3.5 см. (том 2.)

Пагинация – 216 стр. (том 1.) и 362 стр. (том 2.)

Каталожен номер – 144

Колекция – Колекция от редки и ценни издания на Университетската библиотека „Св. Климент Охридски“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Посвещение – *Все изполнено Бога, все Бога возвьщаеть*

Произход

Колекция на Софроний Врачански, гр. Котел.

Колекция на Иван Димов, гр. Котел, от 1832 г.

Колекция на Милица Огнянова, гр. София, до 1942 г.

Колекция от редки и ценни книги на Университетската библиотека на Софийския университет „Ст. Климент Охридски“ от 1942 г.

Описание на книгата

Предполагаме, че състоянието на книгата при получаването ѝ в библиотеката е било близко до това, в което я откриваме днес. Почти век и половина след издаването ѝ в печатницата на И. В. Лопухин общото състояние на книгата е много добро, а високото качество на кожената подвързия и ръчно правената хартия позволяват нормалното разгръщане на страниците и свободното ѝ проучване. Въпреки частичните загуби по повърхността на кожата, тя е съхранила еластичността си, а хартията е без значителни наранявания, обез-

цветяване или чупливост. Книгата не съдържа илюстрации, целта на издателя е била да предаде съдържанието ѝ, без да използва повече художествени елементи от тези на първото издание.

Подвързията на книгата е изработена от телешка кожа в светлокафяв цвят и е също без орнаментиране или полагане на украса, с изключение на златната декорация на гърба. Наблюдават се охлузвания и частични загуби на кожето покритие по краищата и ъглите и при двата тома, като подвързията на втория том е с по-големи наранявания – има широко прегъване по продължение на дясната корица от средата надолу и загуба на кожа по краищата.

Книгата е зашита и подвързана по традиционен за английския стил дизайн с 5 бинда и плътно облепване на кожата към гърба. Поради директното прилепване на кожата към гърба на книгата (tight back binding)[21] и дългата ѝ употреба капителбандовете (горен и долен) и в двата тома и подвързията, в тази част от гърба на книгата, са изхабени и напълно загубени. След направеното сравнение с други копия на книгата стигнахме до заключението, че оригиналният капителбанд на подвързията е бил плетен.

И при двата тома наблюдаваме частично разкъсване и отслабване в прилепването на подвързията към гърба. Видим е допълнителен тифон от текстилно платно, поставен по време на предходната реставрация. Поради разкъсване на връзката между мраморния лист декоративна хартия и книжното тяло, тифонът е положен под форзаца (ляв и десен при том 1. и над първия ляв форзац при том 2.) с цел подобряване функционалността на книгата.

[21] **Roberts**, M., **Etherington**, D. Bookbinding and the conservation of books: a dictionary of descriptive terminology. Library of Congress, Washington, DC, 1982, p. 265.

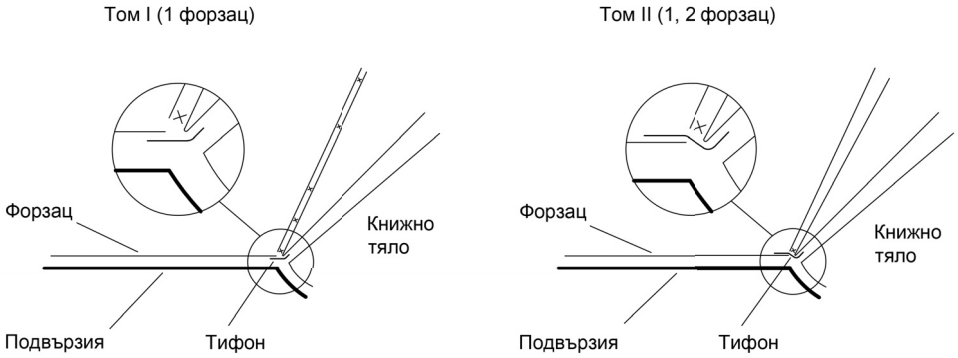

Фиг. 5. Схема на форзаците на книжното тяло

Разпознаваема е също частична по-стара реставрация на гърба – кожата и при двата тома е допълнително залепвана към гърба и кориците на книгата. Вероятно от периода на тази първа реставрация, извършена преди постъпването на книгата в библиотеката, е и акрилното тиксо върху подписите на Софроний Врачански. Книжното тяло е изградено от свързването на 4 фолио листа в коли. Зашиването на книгата е успоредно, с ленени конци, по традиционен английски маниер на пет бинда, и неравномерно разпределено на постъпателни 3 до 4 секции.

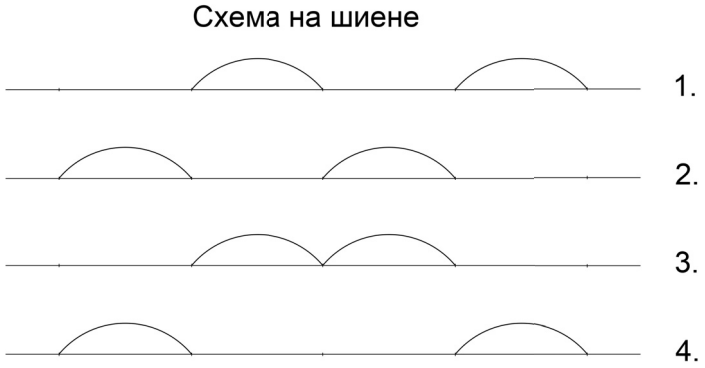

Фиг. 6. Схема на шиене

Форзаците са съставни, изградени са от единично фолио ръчно декорирана мраморна хартия и единично фолио бяла лята хартия. В оригиналната конструкция на книгата те са залепени към кориците и помежду си, като осигуряват свързването на книжното тяло и предпазват текста от киселинността на кожената корица. Оригиналните за книгата форзаци са добре запазени, с

изключение на последния форзац (том 2.), който е заменен при предходната реставрация с нова синя едноцветна хартия.

Хартия

Хартията на книжното тяло е мека, ръчно правена, с минимално избелване и обработка на повърхността, без воден знак. По повърхността ѝ са разпознаваеми линии от ситото за леене, които се повтарят на всеки 3 см. Забелязва се случайно изтъняване в плътността на страниците 133, 165, 203, 205 (в том 1.) и промени в основния тон на хартията в резултат на овлажняване между 141 и 145, 177 и 189, и между 247 и 271 страница (в същия том).

Изградена от растителни влакна, свързани чрез водородни връзки, ръчно лятата хартия е резултат от студено пресоване и изсушаване на хартиена маса, съставена от растителни фибри. Лабораторно изследване на нишки от хартията и на частица от кожената подвързия на книгата *Истина религии вообще...* беше проведено със съдействието на доц. Стефан Белишки, д-р Никифор Харалампиев и д-р Екатерина Стоянова в химическата лаборатория на катедра „Реставрация“ при Националната художествена академия. Оптичното наблюдение под поляризационен микроскоп с увеличение от 320х без поляризираща светлина (фиг. 7) установи консистентност в състава на хартиената маса и доказа структурата на хартията, изградена от ленени влакна. Поради визуалната близост на изображението на влакната под микроскоп до тези на коноп беше проведено изследване на референтни влакна от фабрично сертифициран ленен текстил, който послужи за сравнение и потвърди състава на наблюдаваната проба. От групата на естествените влакна ленът е едно от най-издръжливите влакна, като характеристиките му – индекс на пречупване по дължина на влакната от 1,58 – 1,59 и перпендикулярно на дължината от 1,53 – 1,54, двойно пречупване на светлината до 0,05 и положителен знак за разтегливост – му придават здравина и голяма устойчивост към средата и процесите на стареене.

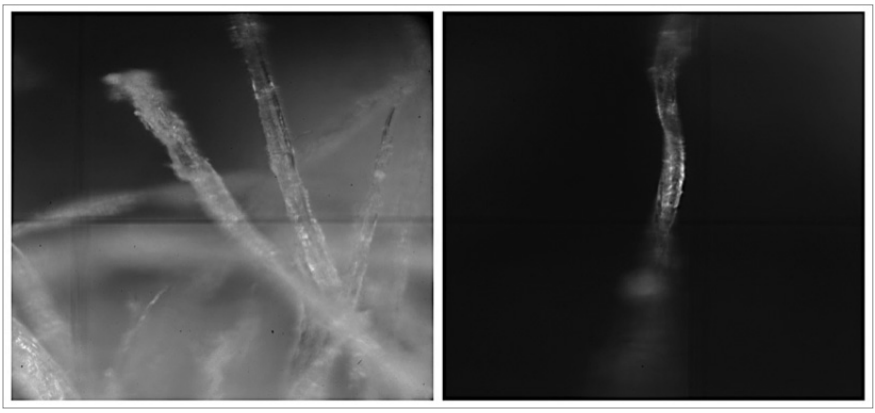

(а) (б)

Фиг. 7. Наблюдение под поляризационен микроскоп на нишки от хартията (а) и на референтна нишка от фабрично сертифициран лен (б). Увеличение 320х без поляризираща светлина.
Фотография Стефан Белишки

Книгата *Истина религии вообще...* е от първите издания, публикувани в новооснованата печатница на Лопухин и изборът му на материали за книжното тяло и подвързията е бил един от най-добрите, а високото качество на хартията и кожата са предпоставка за доброто състояние на книгата днес.

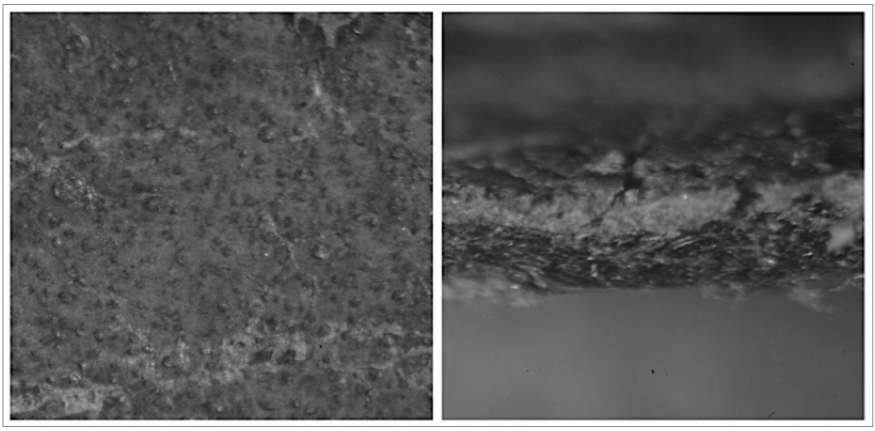

(а) (б)

Фиг. 8. Наблюдение под микроскоп на кожата на подвързията (а) и напречен разрез на микропроба от кожата (б). Снимките, направени с микроскоп при увеличение 50х, показват зърнестата повърхност на кожата (а), характеризираща типа на животното, и структурата ѝ (б) – видими са каналчетата на космените фоликули и ширината на плътната и влакнестата част, които определят зрелостта на животното.
Фотография Никифор Харалампиев

Украса

В книгата е запазен общият брой на страниците. Интензивността на печата и чистотата на хартията са много добре съхранени. Украсата на гърба на подвързията е листовидна, изпълнена със златен лист, а заглавието, вероятно поради апокрифното за времето съдържание, е щамповано на гърба със сляп печат. При сравняване с няколко запазени до днес копия от книгата, се забелязва разлика в избора на украса – заглавието е щамповано по идентичен начин, но при отделните екземпляри на книгата са използвани различни декоративни мотиви. Причината би могла да бъде в различното време на подвързване (и следователно украсяване), но също така е възможно украсата при отделните копия на книгата да е била изработена в различни ателиета и от няколко майстори-книговезци.

Фиг. 9. Наблюдение под микроскоп на хартията и мастилото на подписа на Софроний Врачански. Снимките са направени с микроскоп при увеличение 50х.
Фотография Никифор Харалампиев

Уникалността на книгата на Стендер, притежание на специалните колекции на Университетската библиотека на Софийския университет, е в подписа

на Софроний Врачански, нанесен с черно мастило върху заглавните страници, ръкописната бележка на свещеник Иван Димов на авантитулната страница на том 1. и приписките върху белите страници на форзаците и кориците. Топографията на подписа на Софроний Врачански е идентична и в двата тома. Подписът е разположен в центъра на листа, ниско под заглавния текст. Софроний изписва подписа си с отмерени и равно разпределени букви, а размерът, наклонът и общото очертаване, характерът на подхода и силата на натиска на перото върху листа са идентични с неговите ръкописи.

Акрилно тиксо

Основен приоритет в реставрацията на книгата е изследване на акрилното тиксо върху подписа на Софроний и проучване на възможността за неговото отстраняване. Акрилното тиксо е поставено равномерно от двете страни на страниците, а поради неговото специфично място и полагането му – по цялата ширина на листа, при което подписът остава в центъра на облепването – предполагаме, че е преднамерено търсено средство, което да „предпази" подписа от въздействията на околната среда. Предполагаме също така, че подписът на Софроний е бил разпознат от предишните притежатели на книгата, което е определило високата ѝ стойност. Подробно изследване на произхода на книгата и историята на постъпването ѝ във фонда на библиотеката прави директорът на Университетската библиотека доц. д-р Анна Ангелова[22].

След внимателно разглеждане на акрилното тиксо в книгата изключихме възможността то да е било използвано за реконструиране на страниците, защото не се наблюдава нарушаване на целостта или скъсвания на листа под него. Напротив, в течение на годините именно процесът на остаряване на целофановото[23] покритие довежда до неговото втвърдяване и свиване, което е предизвикало скъсване от 4 см (долу вляво) на заглавната страница при том 1. Заради начина на поставяне на акрилното тиксо в книгата стигаме до заключението, че подобният на ламиниране ефект (облепване на страниците и при двата тома по идентичен начин от двете странни) е съзнателно търсен от пред ходния реставратор на книгата. Изключително странното, за съвременното разбиране, поставяне на тиксо в книга за укрепване на хартията през 30-те до 70-те години на миналия век е било считано за напълно оправдано. Реставраторът трябва да е бил запознат с процеса на ламиниране на архивни документи от 40-те години на XX в., когато този метод е бил един от препоръчителните и широко практикуван.

---

[22] **Ангелова**, А. Книгата като обект на микроисторията…

[23] Целофанът (анг. cellophane) е прозрачен материал от вискоза, получена при обработката на целулоза с натриев хидроксид и въглероден дисулфид, използвана като основа за производството на вискозни влакна и прозрачно целулозно фолио.

След откритията на американския архивист и изобретател Уилям Бароу (William Barrow) ламинирането на хартия между два ацетатни листа с лепилен слой от естествен каучук се налага като един от основните методи на реставрация. Поради достъпността, бързината и ефективността в укрепването на чупливи хартии, ламинирането на документи се превръща в широко използвана практика за реставрация на хартия и книги в Държавните архиви (National Archives), Конгресната библиотека (Library of Congress) и библиотеката „Смитсониън" (Smithsonian Library). Историята на реставрационната практика показва, че в продължение на близо 50 години се счита, че ламинирането на документи удължава живота им и ги предпазва от нараняване и замърсяване. А докладът от 1934 г. на Националното бюро за стандартите (National Bureau of Standards) препоръчва метода на ламиниране с целулозен ацетат като модерен и икономичен заместител на по-рано прилагания метод за подлепване на документи с коприна и японска хартия[24]. Днес практиката на ламиниране е напълно преустановена и заменена с други методи за укрепване на чупливи хартии като например инкапсулирането[25] с ултразвуков апарат (ultrasonic welding) – метод, който не свързва трайно оригиналния документ с полиестерния филм.

В съвременната реставрационна практика днес ламинирането на архивни документи с висока художествена и историческа стойност се счита за недопустимо, защото бързото остаряване на акрилното покритие води до загуба на еластичността му, обезцветяване, начупване и разкъсване на хартията, към която то е прилепено. Наблюдаваме подобен процес на деструкция на акрилния и лепилния слой на тиксото в книгата на Стендер. Остаряването на акрилния слой предизвиква свиването му по ширина с приблизително 2 мм и по дължина с 5 мм. Загубата на еластичността му придърпва и пречупва страницата, с което разкъсва хартията по продължение на тиксото. Поради високите си хигроскопични свойства хартията има и свойството да се отпуска и свива с промените във влажността на околната среда и така, от своя страна, оказва натиск върху статичния целулозен ацетат (вж. фиг. 10), в резултат хартията се отдръпва от остаряващия и деградирал с времето лепилен слой. Наблюдаваме части от заглавната страница освободени от обхвата на тиксото, а остарелият

---

[24] **Scribner**, B. Preservation of Newspaper Records. // *National Bureau of Standards Miscellaneous Publication,* 145, 1934, p. 1 – 10.

Вж. още: **Woodward**, E. The Epidemic in the Archives: A Layman's Guide to Cellulose Acetate Lamination. Vol. 18, No 2, 2017. https://rbm.acrl.org/index.php/rbm/article/view/16820/18410#footnote-023-backlink

Roggia, S. William James Barrow: A Biographical Study of His Formative Years and His Role in the History of Library and Archives Conservation From 1931 to 1941. Columbia University, 1999.

[25] Вж.: **Minter**, B., **Malosh**, P. Polyester encapsulation using ultrasonic welding. Pennsylvania 1981; **Stanley**, T. Papyrus Storage at Princeton University. // *The Book and Paper Group Annual*, 13, 1994. http://cool.conservation-us.org/coolaic/sg/bpg/annual/v13/bp13-10.html

каучуков лепилен слой е отслабил и напълно загубил свойствата си, което дава възможност за механично отстраняване на акрилното тиксо от повърхността на хартията. Очакваме последващото овлажняване и стабилизиране на хартията при реставрацията ѝ с фина ръчно правена японска хартия, да възвърне напълно структурата и функцията ѝ.

Детайли от реставрацията на книжното тяло, отстраняването на акрилното тиксо и следите от лепилния слой върху заглавните страници на двата тома на *Истина религии вообще...*, описание на процеса по стабилизиране на хартията и цялостната реставрация на подвързията с фотографско представяне на реставрационния процес са обект на следваща публикация.

Фиг. 10. Разположение на акрилното тиксо върху подписа на Софроний Врачански на заглавната страница на *Истина религии вообще*…
преди реставрация на книгата

Изказвам специална благодарност на доц. Стефан Белишки, д-р Никифор Харалампиев и д-р Екатерина Стоянова от Катедрата по реставрация на Националната художествена академия за съдействието при изготвяне на експертното заключение и реализиране на микрофотографиите на хартията, мастилото и кожата на подвързията.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Б. За пет ръкописа на Софроний Врачански. // *Литературна мисъл*, 1983, № 7, с. 145 – 149.

Ангелова, А. Книгата като обект на микроисторията или една забравена книга от личната библиотека на Софроний Врачански. // *ГСУ, ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*. Международна научна конференция „Културни мостове: минало и съвремие“, 99 (18), 2017, с. 547 – 552.

Врачански, С. Архиерейски служебник от края на XVII в. Zogr 0133. Славянски ръкописи от колекцията на Зографския манастир. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Врачански, С. Втори Видински сборник на Софроний Врачански, 1802. Ръкопис № 1093. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Врачански, С. Дамаскин на Св. Софроний Епископ Врачански. Ръкопис № 1765. Библиотека на Академията на науките, Санкт Петербург, Русия.

Врачански, С. Изповедание на православната вяра. Ръкописен отдел на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“, Санкт Петербург, Русия.

Врачански, С. Катехизически, омилетични и нравоучителни писания: Из ръкописното наследство на светителя Св. Софроний епископ Врачански. По инициатива, под ред. на Врачански митрополит Калиник. С предговор от Врачански митрополит Калиник, Николай Дилевски. София, Синодално издателство, 1989.

Врачански, С. Кириакодромион сиреч Неделник: на всех неделях в православних церквах прочитаемая евангелиях в всего лета с толкуванием и с нравоучение и на великих господских празницех и на святих празнуемих сказание душеполезная / преписаний от словен. и от греч. глубочайшаго язика на болгарский простий язик от смиреннаго Врачанскаго епископа Софрония к разумению простому народу; напечата ся и право описа ся от Димитрия Михайло Попович и от Георгия син его ти[па]рим. - [Римник]: в типографии у Римнической епископии при епископе Нектарий,1806. Дигитално факсимиле на книгата: Bishop Sofronii. The Sunday Book, Library of Congress, Washington, DC. https://www.wdl.org/en/item/273/

Врачански, С. Книга за трите религии, 1805. Ръкописен отдел на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“, Санкт Петербург, Русия.

Врачански, С. Книга за трите религии – християнство, юдейство и мохамеданство от 1805 г. Санкт Петербург, Държавна публична библиотека „Салтиков-Шчедрин“, собр. М. А. Погодина, N: 1204.

Врачански, С. Молитвеник на Софроний Врачански, втората половина на XVIII в. [Ръкопис] – XVIII в. Cod. D. Slavo 20, Славянски ръкописи на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Врачански, С. Първи Видински сборник на Софроний Врачански, 1802. Ръкопис № 356. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.

Врачански, С. Служебник на Софроний Врачански от края на XVIII в. Zogr 0128. Славянски ръкописи от колекцията на Зографския манастир. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Врачански, С. Софроний Врачански. Сборник изследвания. Състав. Д. Караджова, С. Таринска. София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2004.

Вутова, Н. Софроний Врачански 1739 – 1813: Био-библиографски указател. София, Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1989.

Данков, Е., Стойчев, Т. 200 години от блажената кончина на св. Софроний Врачански и проблемите на новото ни възраждане. // *Диоген*, 22, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, 2014, с. 70 – 85.

Караджова, Д. За три неизвестни ръкописа на Софроний Врачански. // *Palaeobulgarica / Старобългаристика*, 1985, No 1, p. 111 – 119.

Марагос, В. Паисий Хилендарски и Софроний Врачански. От православната идеология към изграждане на българската идентичност. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.

Митев, П., Рачева, В. Софроний Врачански – книжовник и политик от Новото време. Сборник с материали от Международна научна конференция. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011.

Ничева, К. Към историята на лексиката на българския книжовен език. Маргинални бележки в ръкописните творби на Софроний Врачански. – В: Славистичен сборник. По случай V международен конгрес на славистите в София. София, 1963, с. 183 – 191.

Паисий Хилендарски. Ръкопис No NMH, Slav, 32. История славянобългарска (Паисиева белова), 80-те години на XVIII в.; 1, 129, 2 л. хартия. Инв. № 39646. Славянски ръкописи от колекцията на Националния исторически музей. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Райков, Б., Кожухаров, С., Миклас, Х., Кодов, Х. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир и Света гора. София, CIBAL, 1994.

Стендер, Ф. Истина религии вообще в двух частях, из которых в первой доказывается истин Религии вообще противу неверия вольнодумцов и натуралистов; а во второй утверждается истина Христианской религии, следуя Священному Писанию противу неверия натуралистов. Москва, 1785.

ДИГИТАЛНО ФАКСИМИЛЕ НА КНИГАТА:

Част I: https://books.google.bg/books?id=W85jAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=bg&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Част II: https://books.google.bg/books?id=XM5jAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=bg#v=onepage&q&f=false

Четвероевангелие на Поп Софроний от втората четвърт на XV в., Зогр. 20 8. Славянски ръкописи от колекцията на Националния исторически музей. „Зографска електронна научноизследователска библиотека“. Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Barrett, T., Ormsby, M., Shannon, R., Schilling, M., Mazurek, J., Wade, J., Brückle, I., Lang, J., White, J. Non-Destructive Analysis of 14th – 19th Century Papers. – In: The Book And Paper Group Annual 29, 2010, Washington, DC, American Institute of Conservation, 2010, p. 111.

Barrow, W. Permanence/Durability of the Book – V: Strength and Other Characteristics of Book Papers 1800 – 1899. Richmond, VA, W. J. *Barrow* Research Laboratory , 1967.

Lunt, H. Old Church Slavonic Grammar. Berlin, Germany, Horace Gray *Lunt* Published, 2001.

Minter B., Malosh, P. Polyester encapsulation using ultrasonic welding. Pennsylvania, US, 1981, ASIN:B00072E264.

Roberts, M., Etherington, D. Bookbinding and the conservation of books: a dictionary of descriptive terminology. Washington, DC, Library of Congress,1982.

Roggia, S. William James Barrow: A Biographical Study of His Formative Years and His Role in the History of Library and Archives Conservation From 1931 to 1941. New York, Columbia University, 1999.

Rose, C., Greene, C. Guidelines for the care of works on paper with cellulose acetate lamination, Washington, DC, National Museum of Natural History, Smithsonian Institution, https://anthropology.si.edu/conservation/lamination/lamination_guidelines.htm

Scribner, B. Preservation of Newspaper Records. Washington, DC*, National Bureau of Standards MiscellaneouPublication* 145, 1934, p. 1 – 10.

Stenders, G. Wahrheit der Religion wider den Unglauben der Freygeister und Naturalisten. Mittau, Mitau und Hasenpoth: bei Jakob Friedrich Hinz, 1772.

ДИГИТАЛНО ФАКСИМИЛЕ НА КНИГАТА:

http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/109379/5/

Stephens, C., Barrett, T., Whitmore, P., Wade, J., Mazurek, J., Schilling, M. Composition and Condition of Naturally Aged Papers. *// Journal of the American Institute for Conservation (Abingdon, UK), Informa UK Limited, Taylor & Francis Group,* Vol. 47, No 3, 2008, p. 201 – 215.

The Barrow Book Collection: Characterization and Access. Washington, DC, Library of Congress. https://www.loc.gov/preservation/scientists/projects/barrow_books.html

Woodward, E. The Epidemic in the Archives: A Layman's Guide to Cellulose Acetate Lamination. Chicago, IL, RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, and Cultural Heritage, Vol. 18, 2017, p. 108 – 122. https://rbm.acrl.org/index.php/rbm/article/view/16820/18410#footnote-023-backlink